

Tone Fajfar

Tovarišice in tovariši! Mislim, da smo vsi udeleženci posvetovanja veseli in zadovoljni, da je prišlo do zelo sistematičnega, resnega in treznega obravnavanja obdobja najnovejše slovenske zgodovine. Prepričan sem, da bo tak način in tudi zelo širok pristop k temu obravnavanju pripomogel, da bomo kmalu lahko prišli do jasnih pojmov o vseh dogajanjih, silnicah in o vsem, kar je pripomoglo k uspehom našega osvobodilnega boja in revolucije. Omejil bi se za zdaj samo na nekatere pripombe k referatom in obravnavam razpravljalcev, ki so po mojem mnenju zelo resno in bogato prispevali k obravnavani snovi.

Tovariš Klopčič je včeraj dal nekaj zelo tehtnih pripomb. Vzemimo njegovo oceno o akcijski enotnosti delavskega razreda. Ne bi se smeli zavajati, kakor da so bili naporu glede sindikalnega sodelovanja strokovnih organizacij akcija, ki je odločilno prispevala k enotnosti delavskega razreda. Pred vojno, kakor vsi veste, je bilo več sindikatov, ki so bili med seboj ločeni. V nekaterih so imeli komunisti precej vpliva, imeli so pa v njih tudi socialni demokrati močan vpliv. In zelo zanimivo je, da so bili socialni demokrati tisti, ki so bili najmanj vneti za enotno nastopanje delavskega razreda, in to skoraj do zadnjih dni pred vojno. Referent, ki je govoril o sindikalni akcijski enotnosti, nima prav, ko trdi, da je bila končno akcijska enotnost dosežena z medstrokovnim odborom sindikalnih central na Slovenskem. Menim, da je bil to samo taktični sporazum, ki je preprečeval predvsem nelojalno nastopanje med temi sindikalnimi organizacijami ob raznih mezdnih gibanjih. Takih nelojalnih nastopanj je bilo pred vojno zelo veliko. Razmere leta 1940/41, ko je šlo že za fašizacijo delavskih sindikatov, ko je nastal pri nas Jugoras, ko je delovala Zveza združenih delavcev s čisto fašističnimi obeležji, so seveda pospešile tudi odločitev, da so se strokovne organizacije med seboj lahko sporazumele o enotnem nastopanju. Takrat je bilo še več drugih manifestacij enotnega nastopa in reči moram, da je prav Jugoslovanska strokovna zveza vsehkozi, vseh dvajset let pred vojno odločno zagovarjala načelo enotnega nastopanja in to kljub nazorskim razlikam, ki so predvsem delile te strokovne organizacije. Reči moram tudi to, da so komunisti, ki so delovali zlasti v strokovnih organizacijah strokovne komisije, odločno zagovarjali enoten nastop in da so bili najlojalnejši partnerji pri raznih mezdnih gibanjih, medtem ko smo pri raznih socialno-demokratskih voditeljih doživljali večkrat zelo neprijetna presenečenja. Spominjam se, da je dve leti pred veliko tekstilno stavko v Kranju Jugoslovanska strokovna zveza organizirala stavko delavk v pletilski tovarni Ika. Delavke so bile v glavnem kmečka dekleta. Mesec in pol smo se držali. V hrbet so nam skakali socialni demokrati, ki so demoralizatorsko nastopali med temi dekleti in jim jemali vsak pogum, tako da je stavka konec koncev samo z največjo muko delno uspela.

Bilo je še več takih primerov.

Pozorno sem poslušal navajanja raznih referentov o razdobju ljudske fronte, o naporih partije okrog ljudske fronte. Zanimivo je, kako se je partija takrat trudila okrog samo nekaterih določenih slovenskih politikov, ki so pozneje za časa Osvobodilne fronte pokazali, da niso mogli biti resna opora za politiko ljudske fronte na slovenskem ozemlju. Primer Lončarja o tem veliko pove. Glede njega je znano, da se je vsaj na tihem strinjal s programom Slovenske zaveze leta 1942. Zanimivo je, kako se ta ljudska fronta, ki je ponekod doživela nekatere uspele skupne nastope pri volitvah, ni mogla trajneje združiti. Veliko je bilo truda okrog tako imenovanih slovenskih mačkovcev. Vtis imam, da partija takrat še ni imela čisto jasnega pregleda nad silami, ki so se dejansko razvijale v slovenskem ljudstvu kot najbolj napredne sile. Osvobodilna fronta je te sile pokazala precej drugačne, kot so bile v prvotni ljudskofrontovski razvrstitvi.

Tovariš Klopčič je omenil zelo zanimivo zadevo, to je sklepe tretje partijske konference. Partija je po njej izdala letak, ki smo ga tisto pomlad dobili v roke. Najprej smo mislili, da je to provokacija ali policije ali klerofašistov proti tistim, ki so se približevali partiji, s čimer bi jim bilo mogoče razbiti zaupanje do partije pri potencialnih zaveznikih, ki so se ji takrat približevali. Res bi bilo zanimivo, če bi mogli zgodovinarji ali kdor koli odkriti, kaj je bilo pravzaprav povod takšne resolucije s konference. Resolucija namreč z zelo ostrimi besedami napada vse, ki so se kakorkoli približevali partiji ali z njo sodelovali. Mogoče so bile povod razmere okrog pakta Hitler-Stalin ali pa okrog rusko-finske vojne. Mogoče je to možno razložiti s pritiskom, ki je prišel izven naše slovenske partije od zunaj, kjer so takrat morda sodili, da je treba pokopati ljudskofrontovske protifašistične ambicije. Zelo zanimivo bi bilo, če bi se kdo teh stvari lotil. Ne bi bilo treba prikrivati, za kaj je šlo. Pod vtisom teh pripomb tovariša Klopčiča sem šel danes zjutraj prebirat Delavsko pravico iz leta 1940, to se pravi iz razdobja, ko je partija napadla tudi krščanske socialiste, da bi videl, v čem smo mogoče mi pogrješili. Dognal sem, da se skozi vse leto vlečejo številni članki, ki skušajo razlagati problematiko okrog pakta, okrog imperialistične vojne itd. prav v smislu takratnih partijskih razlag, da je bil namreč pakt sklenjen pravzaprav zaradi tega, da bi preprečili namere imperialistov, ki so hoteli Hitlerja pognati najprej na Sovjetsko zvezo in na ta način potem enkrat za vselej obračunati s komunizmom in socializmom v svetu. V zunanjepolitičnih pregledih vsake številke Delavske pravice, ki jih je pisal Miro Jeršič, so ljudem zelo sistematično vcepljali takšno gledanje, ki je ljudi hrabrilo, ki je preprečevalo napore reakcije (takrat je bila velika akcija na strani reakcije, klerikalne in liberalne, da je prav ta pakt izkoriščala za napad na partijo ter na njeno politiko in stališča). Takrat smo se resno in iskreno trudili, da takšne napore reakcije vsaj v vrstah našega krščanskosocialističnega delavstva popolnoma onemogočimo. Spomnim se tudi, da smo tedaj v Slovenskem društvu, kjer smo nekateri sodelovali, izstopili iz društva prav zaradi spora glede položaja Sovjetske zveze v takratni mednarodni politiki, zakaj Slovensko društvo in list Slovenija sta začela ostro napadati Sovjetsko zvezo in sovjetsko politiko. Doba pakta in finske vojne je po mojem mnenju napravila zelo veliko zmedo v našem naprednem gibanju nasploh in še posebej med komunisti. Če bi tako ozračje še trajalo, najbrž ne bi prišlo do Osvobodilne fronte

in osvobodilnega boja. Na srečo je bilo zelo kratko in so se stvari prav kmalu vsaj v Sloveniji (razmer drugod po Jugoslaviji ne poznam) vrnilo v pravi tir. Nas je namreč hitlerizem, nacizem neposredno in življenjsko ogrožal. Vedeli smo, da bo prišlo do vojne in da se je treba pripraviti za obrambo proti grozeči nevarnosti.

Zdaj še nekaj stvari k Bregarjevemu referatu, ki je po mojem zelo prepričljiv in dober. Nekatero stvari glede krščanskih socialistov so danes v naši javnosti še nejasne: od tega, kar npr. piše Ivan Kreft, da so bili krščanski socialisti levo krilo SLS, pa do vseh mogočih drugih podobnih nerazumevanj tega pojava v slovenskem političnem in delavskem življenju, pa do raznih prece-njevanj ali napačnih ocen skupine, ki je šla kot osnovna skupina v Osvobodilno fronto. Krščanski socialisti so bili po mojem mnenju popolnoma emancipirana skupina v slovenskem javnem življenju in to v katoliškem idejnem območju, ki se je v dolgih letih že od Janeza Kreka naprej pa prek dogodkov takoj po prvi svetovni vojni in sredi med obema vojnama že popolnoma jasno in odločno izločila iz tako imenovanega katoliškega tabora. Tudi oni so nas izločili; cerkev sama pa je pripomogla k temu, da smo bili enostavno vrženi iz kato-liškega tabora. To se je zgodilo zaradi tega, ker je skupina postajala zmeraj bolj vdana razrednim načelom, zmeraj bolj je postajala — lahko rečemo — revolucionarna. Končni cilj boja delavskega razreda je bila socialna revolucija. Nazor je igral v glavnem to vlogo, da je skupina iz krščanskega nazora črpala moralne osnove za svoja tudi socialna stališča. Ta skupina je leta 1941, ko smo ustanavljali Osvobodilno fronto, imela okrog 8000 članov po Sloveniji; bila je zelo očiščena, ker je od nje že v prejšnjih dveh letih fašizacije odpadlo vse, kar je bilo nestanovitno ali oportunistično. Ob ustanavljanju Osvobodilne fron-te je pomenila precej močno osnovo, množično osnovo številnih aktivnih pri-padnikov Osvobodilne fronte, ki so se zelo hitro po vsej Sloveniji vključili v osvobodilno gibanje.

Glede sestava krščanskosocialistične skupine je tudi nekaj zmede. Jedro krščanskih socialistov je bila delavska organizacija Jugoslovanske strokovne zveze; okrog tega jedra so se stalno vsa leta med obema vojnama zbirali tudi številni izobraženci, ki so bili po prepričanju zaupno navezani na krščansko-socialistično delavsko gibanje. Če naštejemo samo nekaj imen: dr. Aleš Stanov-nik, dr. Marijan Breclj, dr. Jože Pokoren, dr. Tomaž Furlan; bili so tudi taki kot je bil pater dr. Angelik Tominec, duhovnik, ki so ga nekateri imeli za ideologa krščanskega socializma na Slovenskem itd. To so bili ljudje, ki so bili nekako vključeni v krščansko socialistično gibanje. V Osvobodilni fronti se je pozneje pojavil nov širši pojem, tako imenovana krščanska skupina v OF, ki ni bila omejena samo na krščanske socialiste. Ta skupina je bila po svojih ciljnih in po razsežnostih, ki jih je deloma sama postavila, deloma pa tudi na pobudo partije, mnogo širša, se pravi, hotela je delati pri usmerjanju katoli-ških množic na napredne pozicije. V tej krščanski skupini so bili tudi ljudje, s katerimi so potem nastale težave v Osvobodilni fronti. Tak je bil npr. Kocbek in njegov najozji krog. Kocbek ni bil krščanski socialist v klasičnem pomenu. Pojem krščanskega socializma in krščanskosocialistične skupine mu je bil pre-ozek za njegove težnje in nazore. Delavski, to je razredni element se je po njegovi oceni morda preveč enostransko usmerjal v delavski razredni boj in v stremljenje k delavski enotnosti, za enotnost slovenskega proletariata pod

vodstvom partije. Bil je krščanski personalist, kakor nam je včeraj povedal profesor Zadravec. Kdor ima veselje, da bi preštudiral tokove ali ideje, ki so bile v Kocbekovi glavi in ki so se izražale v njegovih stališčih znotraj Osvobodilne fronte, naj prebere njegove članke v Slovenski revoluciji, listu, ki ga je izdajala krščanska skupina in kjer je prav on napisal največ člankov. Mislim, da so bili ti članki težko razumljivi preprostemu človeku, kateremu naj bi bili namenjeni, to je kmečkemu človeku.

Nekaj glede vprašanj okrog sektaštva, ki ga je bilo veliko. Kdor se hoče pozanimati za te reči, jih lahko najde v raznih pismih naših vodilnih komunistov, na primer Kardelja in Kidriča, in v raznih drugih dokumentih. Na terenu se je pojavljalo v veliki meri. Mislim pa, da so se ti pojavi enostransko ali preveč dramatično ocenjevali. Ta nasprotja in napetosti med ljudmi so nastajala ne samo zaradi različnih prepričanj, saj imamo veliko primerov, da so se ljudje zelo različnih prepričanj, tako komunisti, krščanski socialisti in sokoli, skozi in skozi brez izjeme dobro razumeli. Drugod pa so te stvari izbruhnile z veliko silo na dan. Vzemimo primer: partizane kateregakoli nazora je zelo odbijalo to, da so partijske celice v partizanih neprestano šušljale, se ločeno sestajale, kot da so v ilegali. Postavljali so vprašanje: kaj pa mi, drugi borci, ki nismo partijci. Na ta način so se začele napetosti; podobno se je dogajalo med aktivisti na terenu. Posebna stvar je bil pojav oblasti na prvem osvobojenem ozemlju, ki je veliko pripomogel, da so se sektaške strasti lahko razcvetele. Oblast so dobili v roke posamezniki, od komandantov čet do odredov in drugih; nastalo je vojvodstvo in posamezniki so vzeli v svoje roke oblast nad življenjem in smrtjo ljudi. V ljudeh je to povzročilo vrtoglavico in dostikrat tudi zelo hude napetosti in celo žrtve. Seveda je bilo treba vse to na nek način končati. V začetku poletja 1942 je prišel na Rog Kardelj. Na partijski konferenci na Cinku so bile vse stvari temeljito razložene in obsojene. Kmalu nato je prišla še italijanska ofenziva, ki je vso to oblast, četudi majhno, do kraja razbila in razgnala. Nastale so razmere za mnogo pristnejše, boljše človeške odnose. Prav ti odnosi so igrali veliko vlogo v vseh teh stvareh.

Krščanski skupini so med drugim ponekod očitali, da je imela svojo organizacijo aktivistov. Res je, jeseni 1942 smo resno razmišljali o tem, da bi napravili iz svoje skupine kadrovske skupino. Kadrovske v tem smislu, da bi popolnoma jasno vedeli, kdo je aktivist krščanske skupine, da bi bil vsak tudi disciplinsko odgovoren za svoje delo. Bilo pa je nekaj pojavov na terenu, ko so se razni klerikalci in drugi ljudje, ki jim je partija smrdela, kar naenkrat razglašali za krščanske socialiste in aktiviste, šli v razne frontovske odbore in drugam, kjer so pokazali mnogo slabih strani, mi smo pa za njihove nastope dostikrat nosili odgovornost. Mislim, da ni prav, da bi te stvari dramatizirali, da bi jemali razne izjave Kardelja ali Kidriča tako, kakor da je šlo za stremljenje ustvariti lastno krščansko stranko. V resnici je šlo za prizadevanja takratnega vodstva krščanskosocialistične skupine, da bi naš aktiv disciplinirali na ta način, da bi napravili iz njega kadrovske skupino. To ni bilo naperjeno proti partiji; nasprotno, želeli smo, da bi se stvari začele res urejati z vso odgovornostjo, da ne bi mogel vsak samovoljno kvariti odnosov na terenu, ali delati po svoje. Zato je treba vse te stvari, tudi žolčne in hude izjave, jemati z določeno rezervo. Šlo je za objektivno obstajanje nevarnosti, da bi krščanskosocialistični aktivisti podlegli zaostalim interesom terena, na katerem so delovali.

Dostikrat je Kidrič rekel: »Vam osebno absolutno verjamemo, ampak objektivno pa so te in te nevarnosti.« Torej dilema: objektivno-subjektivno. Priznam, da so bile objektivne nevarnosti in da so se marsikje stvarno pokazale take nevarnosti.

Nekaj bi še rekel o letu 1941, o 26. aprilu. Tovariš Ribičič je v svojem referatu povedal o tej stvari svojo misel. Rekel bi tole: mislim, da na takem treznem in pametnem zgodovinskem posvetovanju, kot ga imamo, lahko ugotovimo: Osvobodilna fronta je bila ustanovljena s strani našega CK in s strani Kidriča na svojo pest, se pravi brez predhodne odobritve CK Jugoslavije ali kominterne, le ob spoznanju, da je nastopil odločilni trenutek, ko se ne sme nič več čakati, ko se je treba takoj odločiti in ne zamuditi nobenega trenutka. Mislim, da je to dejstvo, ki se ga ni treba sramovati; nasprotno, to je dejstvo, ki je največ vredno. Tedaj so se naši komunisti ne sicer prvokrat, ampak dejansko v najbolj zgodovinskem trenutku samostojno odločali za nekaj, kar je dalo potem take velike sadove. Tovariš Miha Marinko je povedal, da je nekaj dni pred 1. majem šel v Zagreb k Titu s sporočilom o nameravanem ustanovnem sestanku in da ga je Tito odobril. Jožetu Rusu pa je Kidrič jeseni 1941 povedal, da je CK KPJ končno odobril Osvobodilno fronto.

Če pregleđamo dokumente iz zgodovine Osvobodilne fronte, posebno pa tisto znamenito Kidričevo poročilo iz leta 1944 za Moskvo, moramo reči, vsaj jaz, da gledam v njem Kidričev zagovor pred tistimi, ki so mu to že takrat očiteli in ki so leta 1948 ob izbruhu kominformovskega spora še posebej zamerili nam Jugoslovanom Osvobodilno fronto in vse te stvari, ki so se dogodile. Mislim, da je izredna zasluga Kidriča in tovarišev, ki so mu takrat pritegnili, da se je partija tako hitro, to je osem dni po kapitulaciji Jugoslavije odločila za tako dejanje, za povezavo s silami, o katerih je bila že prepričana, da bodo šle z njo. Mislim, da so to stvari, ki jih lahko danes naša zgodovina mirno ugotovi in katere postavljajo v še posebno luč vso vrednost, vso genialnost ljudi, kakršen je bil predvsem Boris Kidrič.

Vasilij Melik

Upam, da mi ne boste zamerili, če se bom s kratkimi pripombami, ki jih mislim povedati, oddaljil od dosedanjih razpravljalcev in od teme, ki je danes v ospredju obravnavanja.

Spregovoril bi samo nekaj o ideji Zedinjene Slovenije in sicer o tistem delu koreferata tovariša Pleterskega, ki je ciklostiliran, ni pa bil posebej prebran.

Povsem jasno je, da izhaja ideja Zedinjene Slovenije iz liberalnega in demokratičnega tabora in da sta jo tako konservativni kot klerikalni tabor na Slovenskem v začetku odklanjala in bila potem še dalj časa do nje pasivna. Vendar bi ne mogel v celoti pritrditi ugotovitvi tovariša Pleterskega, da konservativne politične usmeritve »od časa do časa pod vtisom ljudskega gibanja povzemajo geslo Zedinjene Slovenije«. Res je, da je bil del konservativnega, zlasti konservativno klerikalnega tabora na Slovenskem načelno rezerviran do ideje Zedinjene Slovenije, ker se ni ujemala z njegovimi pojmi o narodnosti.

Vendar je značilno, da je tudi Luka Jeran, resda pod vplivom naprednejših gibanj na Slovenskem, našel neko pot, po kateri je združil idejo Zedinjene Slovenije s svojim legitimističnim nazorom. Na očitke Nemcev, da je proti zedinjeni Italiji, zavzema pa se za zedinjeno Slovenijo, in da bi vendar moral biti ali proti obema ali za obe, je odgovarjal, da je zedinjenje Italije nekaj povsem drugega, ker so tu razlastili zakonite vladarje, med tem ko je pri zedinjeni Sloveniji vsa zadeva samo v tem, da se njive enega gospodarja, enega vladarja drugače preuredijo (Zgodnja Danica 1870, 348).

Kljub temu, da je obstajal v konservativnem klerikalnem taboru nek zelo dolgo trajajoč odpor do Zedinjene Slovenije, pa so vendarle klerikalci in konservativci v glavnem in sorazmerno zgodaj sprejemali Zedinjeno Slovenijo za svoj program. Tudi Slovenec se je postavljal, ko je začel izhajati (1873), na stališče Zedinjene Slovenije. Tako je postal program Zedinjene Slovenije v tem času splošen slovenski program. Seveda je vrsta okoliščin povzročila, da je v 19. stoletju nastopal ta program tako z liberalne kot s konservativne strani oziroma s strani slogaškega vodstva le od časa do časa, še bolj od časa do časa pa aktivno delo zanj. Vzroki za to so predvsem v pomanjkanju zaveznikov. Niti Čehi niti Poljaki, ki bi prišli v poštev kot slovenski zavezniki, niti nemški konservativci se za take ideje niso navduševali. Upoštevati je treba še ozire do Taaffejeve vlade in njene politike. V začetku 20. stoletja se je položaj nedvomno precej spremenil, tedaj pa je stopilo v ospredje, in to pri vseh naših političnih taborih, jugoslovansko vprašanje. Obsegalo je, naj bo to posebej rečeno ali ne, večinoma tudi Zedinjeno Slovenijo.

Kakšen je odnos med programom Zedinjene Slovenije in jugoslovanskim programom? Strinjam se s tovarišem Pleterskim, ko navaja nekatere negativne strani postavljanja jugoslovanskega programa tistega časa. Vendar se mi zdi potrebno opozoriti na dve stvari. Prvič, ideja o enem jugoslovanskem narodu, ki se je pojavljala v začetku 20. stoletja ravno tako v vseh naših taborih in ki je nedvomno imela vrsto negativnih potez, je vendarle imela pred prvo svetovno vojno v glavnem manifestativen značaj, značaj volje in želje po združenju in nikakor ni nujno povezana z idejo o jezikovnem stapljanju, centralizmu ali čem podobnem. Drugič, tudi ideja o jezikovnem stapljanju ali o opustitvi slovenščine v znanstvene namene, ki je povzročila ogromno obravnav in ki pomeni nedvomno pesimizem v vrstah slovenskih kulturnikov in politikov tistega časa, ni imela pravega praktičnega pomena, zakaj niti tisti, ki so se za to idejo navduševali (in navduševali so se zelo široko), slovenščine tudi v znanstvene namene niso opuščali. Narobe, prav v tem času je pravzaprav slovenska znanost sorazmerno močno cvetela in načenjala najrazličnejša vprašanja. Ovire s te »jugoslovanske« strani so se kazale bolj tam, kjer je šlo za določena vprašanja, recimo za slovensko univerzo, proti kateri so nastopili nekateri, češ da je Slovencev za univerzo premalo in da je zato treba skupno jugoslovansko univerzo. Ne glede na vse to pa se mi zdi, da sta v obdobju pred prvo svetovno vojno jugoslovanska ideja in ideja Zedinjene Slovenije druga drugo bolj dopolnjevali, kot pa da bi bili v protislovju.

Javljam se k obravnavi ne toliko zaradi polemike, kolikor v informacijo o vprašanju, ki ga je načel tudi govornik pred menoj, namreč o zahtevi po zedinjeni Sloveniji. Ustavil se bom pri dvajsetih letih tega stoletja, ob tistem delu referata tovariša Pleterskega, ki bi moral govoriti o stališču komunistične partije za zedinjeno Slovenijo leta 1926, o čemer pa v njem ni bilo govora.

Slovenski del Komunistične partije Jugoslavije se je leta 1926 popolnoma jasno, odločno in brezpogojno izjavil za zedinjeno Slovenijo. Stališče slovenskih komunistov za zedinjeno Slovenijo je zrelo več let. Do oblikovanja in razglasitve v javnosti pa je prišlo leta 1926 spričo dogodkov, ki so se prav tedaj nakopičili.

Tega leta je jugoslovanska vlada potrdila tako imenovane nettunske konvencije, ki so izročile Slovence in Hrvate italijanskemu imperializmu in italijanski raznarodovalni politiki. Med ljudstvom je bilo ob tem dogodku precej razburjenja. Potrebno je bilo, da komunistična stranka pove k temu svoje mnenje in predloži svojo alternativo. To je bilo še tembolj nujno, ker je fašistična Orjuna, politično izločena iz slovenskega političnega življenja zaradi dogodkov 1. junija 1924 v Trbovljah, skušala izkoristiti ravno ta trenutek in nezadovoljstvo, da z demonstracijami na ljubljanskih ulicah proti nettunskim konvencijam pridobi znova politično veljavo. Ljubljansko delavstvo se je Orjuni tudi tokrat uprlo na ulicah in med orjunaši je bila smrtna žrtev. Toda važna ni bila ta stran dogajanja, važna je bila predvsem politična rešitev. In to rešitev je poiskal pokrajinski komite KPJ za Slovenijo v Ljubljani s tem, da je v posebnem, legalno tiskanem in razširjenem letaku dne 1. julija 1926 ocenil nettunske konvencije in razglasil svoje stališče. Strnil ga je v sklepnihih geslihih tega letaka. Navajam:

»Za pravico do samostojne države vsakemu narodu na Balkanu! Za zedinjenje Slovencev v svobodno Slovenijo!«

Seveda ni ostalo samo pri letaku. V tem duhu je pisalo tedanje legalno strankino glasilo Enotnost, ki je izhajalo vsak teden. V tem duhu in v skladu s partijsko linijo je pisala tudi revija Mladina.

K pomembnosti stališča za zedinjeno Slovenijo je leta 1926 prispevala še ena okoliščina: cepitev Slovenije na dve oblasti s posebnima oblastnima skupščinama. Znano je, da je vidovdanska ustava predvidela delitev Jugoslavije na oblasti. Za Slovenijo sta bili predvideni dve: ljubljanska in mariborska. Če je v letih 1918-1919 v Sloveniji bila narodna vlada, v letih 1919-1920 deželna vlada, v letih 1921-1922 pokrajinska uprava — vse tri za celotno jugoslovansko Slovenijo, je od leta 1923 Slovenijo delila meja dveh oblasti, v teh pa sta upravljala velika župana. Že takó je bil po versajski mirovni pogodbi in drugih pogodbah slovenski narod razdeljen med štiri države, zdaj pa se je še jugoslovanska Slovenija cepila na dve oblasti. Jeseni 1926 so bile razpisane prve volitve v oblastne skupščine.

Komunistična stranka je v volilni kampanji izkoristila legalne možnosti in na številnih zborovanjih zagovarjala svojo politiko in pri tem razkosanemu slovenskemu narodu zlasti poudarjala alternativo svobodne in zedinjene Slovenije.

O tem pričajo dokumenti, tisk, oficialna poročila, ki so vsem dostopna. Tudi govorniki s teh zborovanj so še živi. To so dejstva.

O tem, da se je partija v Sloveniji izrekla za zedinjeno Slovenijo, piše tudi Pregled zgodovine ZKJ, ki je izšel pred nekaj leti, le da je v njem letnica nepravilna, postavljena za dve leti kasneje.

Če pripovedujem o teh dejstvih, me k temu sili sicer tiho, vendar bivajoče in povsem neupravičeno apriorno mnenje, da je komunistična partija v prvem desetletju svojega obstoja manjvredna stvaritev. Partija je bila mlada; seveda je bila izraz svoje dobe. To ji je dajalo določene posebnosti, toda njena dejavnost je neizpodbitna. Dogma o manjvrednosti komunistične partije v dvajsetih letih je trdovratna, vendar se bo nedvomno morala umakniti dejstvu. Dejstva so namreč neovržna. In zgodovinarja, ki bi se držal te dogme, bi čakalo še marsikatero neprijetno presenečenje in grenko razočaranje.

K nastanku stališča slovenskih komunistov za svobodno in zedinjeno Slovenijo v letih 1926 je potrebno dati pojasnilo o izvoru, o idejnih, gnoseoloških koreninah te politike.

Prvi in glavni vir tej politiki so sklepi tretje konference KPJ januarja 1924 v Beogradu. Med sklepi je resolucija o narodnem vprašanju. Ta resolucija je zavrgla unitaristično stališče vukovarskega kongresa iz leta 1920 in določila nova stališča, ki so bila temelj nacionalni politiki jugoslovanskih komunistov v naslednjih letih. To je bila konkretna uporaba marksizma-leninizma na domačih, jugoslovanskih tleh. Resolucija, zelo bogata ...

Navedel bi samo, da je ugotovila, da je Jugoslavija večnarodna država, v kateri en vladajoči narod zatira druge, pa je zato razglasila pravico zatiranih narodov do samoodločbe vključno do odcepitve itd.

Drugi prispevek k stališču slovenskih komunistov za svobodno in zedinjeno Slovenijo so dali primorski komunisti iz Julijske krajine. Zasluga za to gre predvsem mlademu talentu iz Trsta Vladu Martelancu, tistemu Martelancu, ki je okusil najprej sovjetske zapore in potem italijanske, med drugo svetovno vojno pa so ga nemški fašisti ubili 11. aprila 1944 v Dachauu.

Vlado Martelanc je objavil v Ljubljani leta 1925 v partijski legalni teoretično-publicistični reviji z naslovom Zapiski Delavsko-kmečke matice članek o nacionalnem boju primorskih Slovencev. V njem je mnogo poučnih in še danes pravih ugotovitev in opazovanj; sklep, do katerega je prišel avtor glede vprašanja, ki nas tu zanima, pa se glasi:

»Ustanovitev samostojne delavsko-kmečke republike Slovenije, kateri bi pripadali tudi primorski Slovenci v okviru podonavsko-balkanske federacije.« (Podčrtal F. K.) Tako se je iz dveh izvirkov porajalo stališče slovenskih komunistov leta 1926 o svobodni in zedinjeni Sloveniji.

To stališče je partija zagovarjala in propagirala tudi naslednja leta. O tem pričajo dokumenti.

Pričajo o tem zlasti dogodki leta 1930, ko so v sosednji Avstriji pripravljali svečanost ob 10-letnici koroškega plebiscita.

Julija 1930 je Johan Kacianka, delavec iz puškarne v Borovljah, Slovenec po rodu in avstrijski komunist, ki ga je delavstvo izvolilo v deželno Delavsko zbornico, prebral na seji te zbornice izjavo, sestavljeno ob pomoči slovenskih komunistov, nanašajočo se na narodno vprašanje Slovencev. Tovariš Zorn je v koreferatu omenil dogodek, ni pa povedal, kakšna je bila izjava.

Bistvo te izjave je tole:

1. Slovenci Jugoslavije, Italije in avstrijske Koroške zahtevajo pravico samoodločbe do odcepitve.
2. Narodno zatiranje in gospodarsko izkoriščanje Slovencev v Jugoslaviji, Italiji in Avstriji bo nehalo šele z ustanovitvijo samostojne Slovenije.
3. Naj živi samostojna, zedinjena delavsko-kmečka republika Slovenije!

Izjava je v celovski Delavski zbornici učinkovala silovito. Člani zbornice so iz protesta zapustili dvorano, seja je bila prekinjena.

Tej izjavi je istega julija 1930 sledilo odprto pismo Komunistične partije Jugoslavije k bližajoči se 10-letnici koroškega plebiscita. V odprtem pismu so enaka stališča, ki jih je prebral Kacianka v Celovcu. Odprto pismo je priobčilo glasilo avstrijske komunistične partije Rote Fahne dne 26. julija 1930, dan kasneje pa je v Borovljah, v slovenskem delu Koroške komunistična partija organizirala veliko zborovanje delavcev in kmetov, kjer je bilo govora tudi o omenjenem stališču. Kakšen odmev sta imeli obe izjavi na koroško ljudstvo, o tem je povedal tovariš Zorn. In treba je reči, da so avstrijski komunisti v naslednjih mesecih v svojem listu zastopali v glavnem stališča iz odprtega pisma Komunistične partije Jugoslavije.

Dokumenti o tem so v zgodovinskem arhivu centralnega komiteja ZK Slovenije in so zgodovinarjem seveda dostopni.

Tako je stališče slovenskih komunistov prodiralo tudi za meje Jugoslavije, vplivalo na nacionalno politiko avstrijskih komunistov in ustvarjalo ugodne razmere za znamenito izjavo treh komunističnih partij — Jugoslavije, Italije in Avstrije — aprila 1934. V tej izjavi so zapopadena stališča slovenskih in jugoslovanskih komunistov iz leta 1926 in 1930, le da so izražena še jasneje in odločneje, saj pravi izjava treh partij, da je za slovenski narod potrebno pravico samoodločbe do odcepitve dopolniti z zahtevo po zedinjenju slovenskega naroda v suvereno državo.

Takšna so dejstva, ki jih pač ni mogoče zamolčati.

Na kraju bi hotel opozoriti še na okoliščino, važno za zgodovinarje, kadar se lotevajo sodobnih vprašanj, ki jih skoraj vsak njihov znanstveni posvet pri nas spravlja na dan. Zadnja leta so namreč arhivi ZK Jugoslavije oziroma inštitutov za zgodovino delavskega gibanja prejeli iz Sovjetske zveze tisoče in tisoče fotokopij dokumentov o življenju in dejavnosti KPJ v dobi med obema vojnama. Centralni komite KPJ je namreč pošiljal svoja poročila, direktive, sklepe plenumov, konferenc in kongresov ter drugo komunistični internacionali v Moskvo, kjer se je tako oblikoval partijski arhiv. Ta arhiv je uporabljalo vodstvo kominterne, uporabljali pa so ga tudi zastopniki Komunistične partije Jugoslavije in študenti iz Jugoslavije na komunistični univerzi narodnih manjšin zahoda in mednarodni leninski šoli. Ta arhiv je v celoti ohranjen in postopoma prihaja v fotokopijah k nam. V njem so dragoceni podatki. Študij teh dokumentov postaja za zgodovinarja najnovejše dobe nujna in neogibna potreba. Brez študija tega partijskega arhiva ne more biti ne partijske in ne najnovejše politične zgodovine.

Doslej so celo naši sloveči zgodovinarji včasih, vendar ne zmeraj, razlagali politiko komunistične stranke v dobi med obema vojnama s sumljivimi citati iz Slovenskega Naroda in socialnodemokratskega Napreja. To je bilo že doslej zgrešeno, postaja pa spričo sedaj dostopnega arhiva nekvalificirano in neresno.

Oproščam se, ker se oglašam k besedi, zakaj o vprašanjih, ki so predmet tega posvetovanja, vem nekaj kot človek, ki je to doživljal, v majhni meri pri tem tudi sodeloval, ne pa kot raziskovalec tega obdobja. Želim izraziti misel, da bi bilo prav, če bi se nekaterih vprašanj lotili le nekoliko bolj pogumno, kakor pa se je zgodilo na tem posvetovanju, kjer je bilo sicer nekaj tehtnih referatov in obravnav.

Tako mi na primer dovolite k včerajšnjim izvajanjem samo to pripombo: vsi smo si na jasnem, kakšen pomen ima raziskovanje ekonomskega in socialnega položaja v stari Jugoslaviji, življenjske ravni itd. za vprašanja, ki se nas tičejo. Vendar se je tega dotaknil samo referat oziroma koreferat tovariša dr. Šorna, ki je bil samo majhna lastovka in tudi ni hotel biti več. Upajmo, da nam bo ta lastovka vendar oznanila pomlad tudi v tem pogledu.

Tudi o narodnem vprašanju je bilo zelo mnogo govora, vendar mislim, da bi bilo o tem mogoče še marsikaj povedati tako pri včerajšnjih kot pri današnjih izvajanjih. O nekaterih problemih, na primer stališčih Komunistične partije Jugoslavije do narodnega vprašanja v različnih obdobjih, kot jih je na svoj način na tretjem kongresu zgodovinarjev Jugoslavije v Ljubljani leta 1961 označil dr. Jovan Marjanović, tokrat pravzaprav ni bilo govora razen v majhnih odlomkih.

Opozoril bi še na problem, ki ga je po mojem mnenju zelo tehtno obravnaval danes že tovariš Fajfar, to je problem učinkovanja sovjetsko-nemškega pakta iz avgusta leta 1939. Naj opozorim, da je že na omenjenem tretjem kongresu zgodovinarjev Jugoslavije leta 1961 v Ljubljani bil poseben referat o reakciji posameznih komunističnih partij na pakt, da je bilo tam prikazano, kako različna je bila reakcija in kako je bila ta povezana na primer na nizozemski ali francoski strani z njenimi kasnejšimi uspehi oziroma neuspehi, v zvezi s tem pa prikazano drugačno stališče Komunistične partije Jugoslavije. Na tem posvetovanju je to vprašanje omenil tovariš Damjanović, vendar samo za Črno goro. Zdi se mi, da bo glede tega naše posvetovanje pomanjkljivo, če se o tem problemu ne bo več govorilo, zlasti spričo dejstva, da gre pri tem za slovensko ozemlje. Bilo je namreč najbolj izpostavljeno neposredni nacistični propagandi, ki je prihajala iz države, takrat že direktne sosede slovenskega ozemlja v Jugoslaviji. To vprašanje je po avgustu 1939 zelo važno. Mislim, da je imel v tem tovariš Fajfar prav.

Dovolite mi samo zelo skromen prispevek! Kar se je razpravljalo pri krščanskih socialistih, se je razpravljalo tudi drugod. Spominjam se, da je spomladi 1940 (datuma si nisem zapisal, bilo pa je po 10. maju, ker je bila na zahodu že nemška ofenziva, vendar pred kapitulacijo Francije, torej v drugi polovici maja ali v prvi polovici junija) Ferdo Kozak po burnih razpravah z raznimi sodelavci Sodobnosti sklical poseben sestanek sodelavcev revije o tem vprašanju. Na sestanku sem izrazil mnenje, da sicer razumem sovjetsko politiko, ki noče, da bi bila Sovjetska zveza prva izpostavljena udarcu nacistične Nemčije, da se mi pa to ne zdi prepričevalen dokaz za to, da se ne bi smeli tudi ob tem zavedati vse nevarnosti, ki nam preti, zakaj nacistična propaganda se nadaljuje in prav zato se moramo te nevarnosti slej ko prej zavedati. Na ta izvajanja sem bil najprej deležen silovitega napada nekega udeleženca, češ da

gledam popolnoma iz lokalnih stališč, da je danes središče svetovne reakcije London itd. Tega mojega kritika sta nato ostro napadla Kardelj in Boris Kidrič, ki sta oba obsodila tako stališče. Spominjam se Kardeljeve izjave, da ob položaju, kakršen je na svetu, ne smemo pozabiti, da je nacizem največje barbarstvo današnjega sveta. Boris Kidrič je ob tej priliki izjavil, da še nikdar v življenju ni bil pred odločitvijo, ali naj ravnal kot socialist ali kot Slovenec; če bi se znašel v taki zadregi, bi se odločil, da bo ravnal kot socialist; doslej pa nikdar ni bil v takih škripcih in upa, da vanje ne bo nikdar zašel. Izjavil je, da se je treba v primeru, da bi bila Jugoslavija napadena, postaviti na stališče, da se je treba braniti. Obenem je zagovarjal mnenje, da bi bilo popolnoma napačno zanašati se na pomoč zahodnih sil in da je edina rešitev v naslonitvi na Sovjetsko zvezo, edino realno silo, ki more pomagati Jugoslaviji v tedanjih razmerah. Debata je bila zelo burna in zanimiva. Kmalu potem je kapitulirala Francija in nekaj dni pozneje je bil pripravljalni sestanek za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze. Ta akcija je bila absolutno zamišljena kot akcija, ki naj pokaže novo perspektivo nacionalne rešitve v trenutku, ko se je Francija zrušila in ko na zahodu ni bilo nikakršne kontinentalne fronte več. Spominjam se, kako mi je Boris Kidrič potem še poleti 1940 nekoč žarečega obraza pripovedoval, kako se razvija podpisna akcija za pristop k društvu v pravi plebiscit, kako se je zgodilo, da so žandarji konfiscirali tako polo s podpisi, da so jo pa potem na dokaz, da gre vendar za protinemško akcijo, vrnil in se še sami prej podpisali, kako podpisujejo vsi sokoli in kako se vse razvija v narodni plebiscit.

Mislím, da je treba to ozračje razumeti. V resnici so bila takrat razna nihanja. Tovariš Fajfar ima prav, ko pravi, da bi leto 1941 poteklo drugače, če bi prej vsa pot ne šla tako, kakor je šla. Ne bi bilo moralne legitimacije za zahtevo, naj ljudje tvegajo svoja življenja, če bi bila pred junijem 1941 politika drugačna.

Zdi se mi, da je to droben prispevek k vprašanju, o katerem so tu že razpravljali, da namreč ne gre samo za tiste, ki dajejo direktive, in za druge, ki tem direktivam slede, ampak gre za akcijo in protiakcijo, medsebojno dopolnjevanje, in da moramo iz ozračja silovite narodne ogroženosti v letu 1940 in iskanja izhoda iz tega razumeti okoliščine, iz katerih se je potem leta 1941 logično rodila Osvobodilna fronta. Prav so imeli kritiki, ki so poudarjali, da razvoja v letu 1941 ne moremo razumeti, če ga odtrgamo od zelo važnih dogajanj predhodnega razdobja.

Josip Rus

PRISPEVEK K OBRAVNAVI NA ZNANSTVENEM POSVETOVANJU
O OSVOBODILNI FRONTI SLOVENSKEGA NARODA
OB NJENI 25-LETNICI

(Odlomek iz predloženega referata)

Slovenski fašistični režimski privrženci so za avgust 1938 napovedali veliko praznovanje 20-letnice Jugoslavije. Bilo naj bi v Mariboru, ne v Ljubljani. Ljubljana je bila nevarna. Po programu je bila predvidena javna maša in nato